

Tér és identitás Méliusz József *Sors és jelkép* című művében

Jelige: Furda12

Tartalomjegyzék

2	Bevezetés és a kutatás elméleti kerete	3
2.1	A posztkoloniális kritika és Erdély a kor magyar irodalmában	4
3	A Sors és jelkép	6
3.1	A <i>Sors és jelkép</i> előzménye és a tér-idő sűrűsödés	7
3.2	Az elbeszélő identitása:	8
3.3	A Sors és jelkép műfaji kódjai	9
4	A <i>Sors és jelkép</i> és az erdélyi utazási irodalom hagyománya.....	12
4.1	Kazinczy Ferenc szerepe: utazási irodalom az utazási irodalomban	17
4.2	Viszony a szociográfiával	19
5	A nagyenyedi börtön és a kisebbségi tapasztalat térbe íródása	19
6	A lokális és a nemzeti narratíva ellentétének megjelenése a <i>Sors és jelképben</i>	23
7	Összegzés	25
8	Hivatkozott irodalom:	28

1 BEVEZETÉS ÉS A KUTATÁS ELMÉLETI KERETE

Mihail Bahtyin arra hívja fel a figyelmet, hogy „A kultúrának nincsen belterülete: egészében határvonalakon helyezkedik el, határvonalak fonják át, minden mozzanata határok metszéspontja (...) Minden kulturális aktus lényegében egy határon megy végbe.”¹ Az orosz irodalomtudós állítása különösen érvényesnek tűnik, ha a kisebbségi irodalmak vonatkozásában szemléljük. Évtizedek óta zajló diskurzus vizsgálja a határon túli magyar közösségek és az anyaország irodalmának kapcsolatát, illetve azt, hogy a határon túli irodalmak kiemelkedő alkotásai és életművei hogyan integrálhatók az egyetemes magyar irodalmi kánonba. A regionális kánonokhoz kapcsolódó kérdések jelentős része a kisebbségi irodalmak általánosnak mondható vonásaira vezethető vissza. Gilles Deleuze és Félix Guattari a kisebbségi irodalom legfontosabb jellemzői között említik az átpolitizáltságot: a kisebbségi irodalmakban gyakran az egyéni ügyek is a kisebbségi léthelyzettel állnak összefüggésben, így a személyes ügy gyorsan általánossá és politikaivá válhat.² A francia szerzőpáros a kisebbségi irodalmak egy további fontos jellegzetességeként az egyéni megnyilatkozások hiányát és így a kollektív megnyilatkozások egyeduralmát azonosítja.³

A fentiek együttesen vezetnek el azokhoz a határon túli irodalmak körébe sorolt művek megítélésével kapcsolatos problémákhoz, amelyeket Réti Zsófia az esztétikai és közösségi felelősségvállalás közti feszültségként értelmez.⁴ Fontos különbséget jelent az egységes nemzeti irodalom képe és a heterogén irodalomfelfogás között az is, hogy míg az előbbi egyetlen centrumot feltételez, addig az utóbbi a többközpontúságot részesíti előnyben.⁵

Az egységesként elgondolt nemzeti irodalom képével szemben kritikát megfogalmazó szövegek egyik visszatérő állítása szerint az egyetlen középpont hierarchiájában megfogalmazódó homogén irodalmi kánon természetéből adódóan háttérbe szorítja a határon túli magyar irodalmak két fontos vonását, a regionális meghatározottságot és a több közösséghez való egyidejű kötődést.⁶ Kutatásomban én is az ehhez a szűkebb problémakörhöz

¹ BAHTYIN, Mihail Mihajlovics, *A szó esztétikája*, Gondolat, Budapest, 1976, 13. – idézi PAPP Ágnes Klára, *A csirkepaprikás-elmélettől a töltöttkáposzta-modellig*, Bárka, 2010/3, 67.

² GILLES DELEUZE, FÉLIX GUATTARI, *Kafka. A kisebbségi irodalomért*, Quadmon, Budapest, 2009, 34.

³ U. o., 35

⁴ RÉTI Zsófia, *Többszörösen gyarmatosított idő, avagy lehet-e a határon túli magyar irodalomnak posztkoloniális elmélete?* = *In memoriam Görömbei András*, szerk. BARANYAI Norbert, IMRE László, TAKÁCS Miklós, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015, 368-374.

⁵ ORCSIK, Roland, *Kentaur-irodalom. Az Új-Symposion anyanyelvi idegenségéről*, Híd, 2006/6-7, 56.

⁶ FARKAS-WELLMANN, Endre, *A transzilvanizmus ködszurkálója. Gelu Păteanu életművének jelentősége a kortárs román és a romániai magyar irodalmi interakcióban*, 56.

kapcsolódó kérdésekre fókuszálok. Dolgozatomban elsősorban azt vizsgálom meg, hogyan határozza meg a kisebbségi léthelyzet tapasztalata a térélményeket, illetve azok ábrázolását, továbbá azt, hogy hogyan olvashatók ki a különböző szereplők vagy társadalmi csoportok a térhez való viszonyulásából a nagy nemzeti narratíva és a lokális történelmi emlékezet között mutatkozó ellentétek. Elemzésem tárgyául tehát egy olyan művet választottam, amelyben hangsúlyosan jelenik meg a kisebbség diskurzusának és a nemzeti történelem víziójának szembenállása, valamint az a folyamat, amelyet Homi K. Bhabha az idő és tér nemzetiesítéseként jellemez.⁷

Dolgozatomban Méliusz József 1946-ban megjelent *Sors és jelkép* című dél-erdélyi útirajzát elemzem a fenti szempontok szerint. A *Sors és jelkép*et műfaji sajátosságai mellett különösen alkalmassá teszi a korábban elővezetett kérdések vizsgálatára az is, hogy Méliusz útirajza egy olyan történelmi pillanatot idéz meg, amelyben az etnikai hovatartozás kiemelt jelentőséggel bír.

1.1 A POSZTKOLONIÁLIS KRITIKA ÉS ERDÉLY A KOR MAGYAR IRODALMÁBAN

A posztkoloniális kritika az 1970-1980-as években a zömmel nyugat-európai (nagy)hatalmakhoz köthető gyarmatosítás következményeinek feltárására jött létre, ám az ezredforduló óta a posztkoloniális kritika alkalmazása kiterjedt számos olyan területre, amely a kifejezés hagyományosan vett értelmében nem tartozott ugyan az egykori gyarmati rendszerhez, ám az alávetettség attribútumait történetileg magán viseli és/vagy a koloniális hatalmakéhoz hasonló diskurzus működésének adott otthont.⁸ Így például, jóllehet Magyarország az újkori gyarmatosítás évszázadai alatt sem kolóniaként, sem gyarmattartó hatalomként nem jutott szerephez, a térség múltjának történelmi kataklizmákat követő szakaszait utóbb nem egyszer gyarmati függőség metaforarendszerével jellemezték.⁹

Schein Gábor az Osztrák-Magyar Monarchia koloniális diskurzusát vizsgáló tanulmányában hívja fel a figyelmet arra, hogy a koloniális hatalmak dehumanizáló nyelvének bevett

⁷ BHABHA, Homi K., *Diszemináció. A modern nemzet ideje, története és határai = Narratívák 3: A kultúra narratívái*, szerk. N. KOVÁCS, Tímea, THOMKA, Beáta, Kijárat, Budapest, 1999, 89.

⁸ BALOGH Magdolna, *Postcolonial Europe? Essays on Post-Communist Literatures and Cultures* (könyvismertető), Helikon, 2019/3, 421.

⁹ SCHEIBNER Tamás, *Posztkoloniális korszak vagy posztkoloniális Kelet- és Közép-Európa? Hozzászólás egy elképzeléshez*. 2000. Irodalmi és Társadalmi havi lap, 2008/9, 23.

szimbólumaival Magyarországon rendszerint az ország keleti és dél-keleti területeit, illetve ezeknek a régióknak a lakóit írták le. Schein emlékeztet arra is, hogy 1918-ban a Monarchia belső problémáinak számbavételekor Jászi Oszkár is a gondok egyik forrásaként említi a közép-európai államszövetség különböző régiói közötti különbségek fenntartását.¹⁰ A lealacsonyító, a fenti területeket és azoknak lakóit a fejletlenség különböző változataival jellemző beszédmód azonban képes volt több évtizeddel túlélni az Osztrák-Magyar Monarchiát.

Schein Móríc Zsigmond *Erdély-trilógiájával*, Szirák Péter pedig Cs. Szabó László *Erdélyben* című könyvével kapcsolatban mutatott rá a koloniális hatalmak nyelveinek szimbólumrendszeréből ismert sémákat működtető elbeszélői hang jelenlétére a különböző történelmi helyzetekben megjelenített Erdély román lakóinak ábrázolásakor.¹¹ Móríc 1921-ben megjelent történelmi regényének esetében még gondolhatunk arra is, hogy az elbeszélő elfogult eszközválasztása pusztán a közelmúlt eseményeinek következménye, azonban Cs. Szabó műfajából adódóan is részletesebb Erdély-képet felvázoló művéről és több másik, az *Erdélybennel* többé-kevésbé egy időben keletkezett útirajzról már aligha mondható el ugyanez.

A fiatakorát Kolozsváron töltő Cs. Szabó László ugyanis alig egy hónappal a második bécsi döntés előtt a *Nyugat* hasábjain azt írta: "Erdély a magyar birodalom «szegény gazdag»-ja. Egy kicsit mindig külön ország volt (...)" majd úgy vélekedik, a 16. században „A fejedelemség egy ősrégi törésvonal mentén szakadt le az anyaországról (...)"¹²

Cs. Szabó szavaiból kitetszik a korabeli magyar, illetve magyarországi Erdély-kép kétarcúsága. Egyrészt a keleti régió a magyar nemzettudatban kiemelt szerephez jutó területek egyike, amely számos történelmi emléknek ad otthont. Másrészt viszont Erdély a 17. század vége óta látványosan eltérő módon fejlődött, így a dualizmus korának végén már inkább periféria-szerű, a fejlett és a fejletlen közti peremvidékként tartották számon, még a terület pozitívnak mondható megítélése, a végvárszerep is ebből a körülményből következik.¹³

Erdély fenti különös kettős megítélése látszik visszatükröződni számos, a *Sors és jelképpel* hozzátvetőleg egy időben keletkezett irodalmi műben is. Jelen van huszadik század eleji Balkán-fantáziákhoz hasonló, Erdélyt (és a Monarchia más fejletlen régióit) a centrális elhelyezkedésű területek – Maria Todorova kifejezésével élve – *belső Másikjaként* feltételező narratíva.¹⁴

¹⁰ SCHEIN Gábor, *A dehumanizáló gyarmati nyelv és a Sinistra körzet*, 2000. Irodalmi és Társadalmi havi lap, 2019/7, 69.

¹¹ SCHEIN, 73. és SZIRÁK Péter, *Ki említ megérkezést?*, Ráció, Budapest, 2016, 96-97.

¹² CS. SZABÓ László, *Erdélyben*, Magvető, Budapest, 1993, 11-12.

¹³ ABLONCZY Balázs, *A visszatért Erdély 1940-1944*, Jaffa Kiadó, Budapest, 2015, 17-20.

¹⁴ SCHEIN, 71.

Todorova, az *Igimagining the Balkans* című, a Balkán az európai gondolkodásban betöltött szerepét vizsgáló mű szerzője figyelmeztet arra, hogy ez a belső Másik leginkább a „tökéletlen Másik” helyett megkonstruált „tökéletlen önkép”-ként írható le.¹⁵ Ennek megfelelően ambivalensnek bizonyul a fent említett Erdély-kép is, amelyben a periféria tulajdonságai mellett helyet kap az ősi, „a nemesebb anyagból gyúrt magyarság” honának víziója is.¹⁶

Erdély megítélésének ez a kettőssége reflektálva vagy reflektálatlanul megjelenik valamennyi dolgozatomban részletesebben vizsgált műben. A *Sors és jelkép* elemzése során hosszabban kitérek Cs. Szabó László, Márai Sándor és Németh László az utazási irodalom körébe sorolható szövegeire, hogy ezen művek a korábban elővezetett szempontokat érvényesítő bemutatásával világítsam meg Méliusz József művének az identitás, a regionalitás és a nemzeti történelmek narratíváinak kérdésköréhez tartozó szöveghelyeinek tágabb kontextusát.

2 A SORS ÉS JELKÉP

„Méliusz irodalmi-művészeti érdeklődése (...) többféle áramba kapcsolódik (...): egy a magyar irodalmi progresszió vonzásában történt indulást viszonylag gyorsan felvált egy, főleg a német mozgalmi avantgárdot mintának tekintő gyakorlat, majd ezt a magyar és európai humanista vonulathoz való igazodás követi, illetve árnyalja, s ugyanakkor (...) mindvégig kimutatható az irodalmi értékrend meg az irodalmiság-fogalom kitágításának szándéka a Romániában születő magyar kisebbségi irodalom vonatkozásában s általában magának a kisebbségi kérdésnek az alapmotívuma.”

A fenti módon összegzi Méliusz József szépírói munkásságát az erdélyi irodalmárról szóló monográfia szerzője, Borcsa János.¹⁷ Borcsa megállapítása nem csupán az életmű legmarkánsabb vonásainak kiemelésére, de egyúttal Méliusz *Sors és jelkép* című könyvének jellemzésére is alkalmas. Méliusz ebben a művében számot vet pályájának első, Kuncz Aladár szellemi vonzáskörzetében töltött szakaszával, betekintést nyújt a kolozsvári központú *Korunk* folyóirat és Gaál Gábor körül csoportosuló, Méliusz által „1929 nemzedéke”-ként meghatározott avantgárd kör működésébe, emellett pedig emléket állít számos, a két

¹⁵ TODOROVA, Maria, *Ahogy a Balkánt elképzelik – utóhang egy könyvhöz*, Magyar Lettre Internationale, 2001/1, 74.

¹⁶ ABLONCZY, 19.

¹⁷ BORCSA, János, *Méliusz József*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest-Kolozsvár, 2001, 9.

világháború között tevékenykedő erdélyi irodalmárnak és a dél-erdélyi magyar közösség szellemi műhelyeinek is. A szerző több alkalommal is hosszabb terjedelmű, esszészerű betétekben vizsgálja az európaiság, a magyarság és az erdélyiség kapcsolatát (utóbbi esetében különös figyelmet fordítva a román-magyar együttélés egymást váltó narratíváinak vizsgálatára) és kísérletet tesz arra, hogy feltérképezze a 18. század óta kialakult, a három identitás összeegyeztetését célzó értelmiségi stratégiákat és szerepmodelleket, mindeközben folyamatosan reflektálva az Európában dühöngő második világháborúra.

Az 1943-1944-ben keletkezett és 1946-ban megjelent mű alcíme kijelölni látszik a kötet műfaját: „avagy egy erdélyi utazás regénye ezerkilencszáznegyvenháromban tizenkét fejezetben elbeszélve”. A *Sors és jelkép* tehát útirajz, amely a szerző 1943 áprilisában tett háromhetes dél-erdélyi utazását dolgozza fel.¹⁸

2.1 A SORS ÉS JELKÉP ELŐZMÉNYE ÉS A TÉR-IDŐ SÚRÚSÖDÉS

David Harvey úgy véli:

„Annak a képzetét, hogy kik vagyunk, hová tartozunk és meddig terjednek kötelezettségeink – röviden azt, hogy mi az identitásunk –, mélyrehatóan befolyásolja a térben és időben való elhelyezkedésünk felfogása.”¹⁹

A brit-amerikai kutató szerint az identitás válságba jutásához, majd ennél fogva az egyén a világban elfoglalt pozíciójának újraértékeléséhez sokszor egy *tér-idő sűrűsödés*nek nevezett esemény vezet. A tér-idő sűrűsödést Harvey szerint olyan történelmi események hozzák létre, amelyek nagy mértékben megváltoztatják az érintett egyének tér- és időérzékelését. A tér-idő sűrűsödés erősebb fázisainak szemléletes példáiként említi Harvey a nagy háborúk kitörését vagy az azokat lezáró békék megszületését²⁰, de – különösen a térbeliség vonatkozását szem előtt tartva – az ilyen események közé sorolhatjuk a Közép- és Kelet-Európában 1938 és 1940 között történt határmódosításokat is.

A huszadik század első felének viszonylag gyakori határváltozásai miatt ezzel a folyamattal számos erdélyi értelmiségi rövid időn belül többször is találkozhatott. Nem meglepő tehát, hogy

¹⁸ U.o., 303.

¹⁹ HARVEY, David, *A kapitalizmus: a fragmentálódás üzeme*, Fordulat, 2009/7, 111-112.

²⁰ Uo, 112.

Méliusz József életművén is nyomot hagyott a román-magyar határ ismételt újrarajzolása: Az 1940-es második bécsi döntés következményeiről a *Sors és jelkép* tudósít, a trianoni béke traumáját pedig a szerző *Város a ködben* című regénye dolgozza fel.

A könyvek kiadásának dátumát alapul vevő bibliográfiák rendszerint a *Sors és jelkép*et tüntetik fel Méliusz József első nagyepikai műveként. A *Sors és jelkép*et azonban keletkezését tekintve megelőzi az 1938 és 1940 között született, ám végül csak 1969-ben megjelent *Város a ködben* című önéletrajzi regény, amely egy temesvári polgárcsalád gyermekének szemszögéből beszél el az első világháború hátszágában szerzett élményeket, az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlását, majd a trianoni békét követően a kisebbségivé válás tapasztalatát.

A *Város a ködben* nem csak az életműben elfoglalt helye, de műfaji sajátosságai és prózapoétikai eszközei miatt is a *Sors és jelkép* fontos előzményének tekinthető. Mindkét, a kisebbségi létet tematizáló regényben a különféle helyszínek, elsősorban a városi terek válnak az aktuálisan uralkodó, a múlttal kapcsolatos narratívák hordozóivá. További közös vonásként említhetjük az esszészerű betéteket és azt is, hogy mind a két mű a belső monológ eszközét előnyben részesítő, vallomásszerű szövegnek bizonyul. De kiemelhetjük a *Sors és jelkép*ben már valamivel kevésbé hangsúlyosan megjelenő témát, a polgári származással történő számvetést is, amely a *Város a ködben* lapjain tűnik fel először.

2.2 AZ ELBESZÉLŐ IDENTITÁSA

Az elbeszélő a mű egy pontján „titkos és önmagában is kétkedő, rettegő utas”²¹-ként hivatkozik magára és több további szöveghelyen is jelzi saját identitásával kapcsolatos bizonytalanságát. Erre többnyire az európaisággal, magyarsággal vagy erdélyiséggel kapcsolatos problémákat vizsgáló, kontemplatív, esszészerű betétekben tér ki, ám az sem példátlan, hogy a narrátor egy teljesen eltérő témát körüljáró futamot megszakítva szúr közbe egy-egy saját identitására, illetve annak problematikus voltára utaló megjegyzést, mintegy emlékeztetve önmagát – és egyúttal az olvasót is – az utazás céljára. Úton Arad és Nagyenyed között például az európai és az amerikai gengszterfilmek különbségeiről értekezik, majd váratlanul felteszi a kérdést:

²¹ MÉLIUSZ József, *Sors és jelkép: avagy egy erdélyi utazás regénye ezerkilencszáznegyvenháromban tizenkét fejezetben elbeszélve*, Kriterion, Bukarest, 1973. 108.

„De európai vagyok-e egyáltalán?”²²

Az elbeszélő nemzetiségének kérdése mindössze egy alkalommal merül fel. Ezen a szöveghelyen az elbeszélő egy Kacsó Sándornál vendégségben töltött estét idéz fel, amikor a házigazda az est egy pontján „rác”-nak nevezte (Méliusz eredeti neve Nelovánkovics József volt): „Szláv származásomra céloztál, és szíven találtál az ajkam felé emelkedő aranyfényű pohár fölött. (...) Arcomat elhagyta a pirosság, éreztem, ajkam hirtelen kicserepesedik, hátamon hideg verejtékcseppek pörögnek alá. (...) Kiközösítettek. Itt is kiközösítettek.”²³

A *Sors és jelkép* narrátora különös határhelyzetben találja magát akkor is, amikor osztályokból felépülő rendszereként közelít a társadalomhoz:

„(...)magam-öldöklésben a polgári származás és a polgárellel forradalmiság malomkövei között, s inkább a megvallás útját választva, mint az új arcvonalon a védekezést a gyanakvás ellen, a neofita „önigazolást”. ”²⁴

Jóllehet, polgári identitása származásából fakadóan otthonosnak érződik, szellemi szocializációja és irodalmi munkássága már a Gaál Gábor és a kolozsvári *Korunk* című folyóirat körül csoportosuló avantgárd és baloldali elköteleződésű körhöz köti. Az elbeszélő bizonytalan pozíciójának kialakulása ezúttal is egyszerre fakad a belső eredetű kételyekből és a szubjektumot érő külső hatásokból. Ugyanis ahogyan szerb felmenőit, úgy polgári neveltetését is felemlegetik beszélgetőtársai, rámutatva ezzel az elbeszélő idegenségére.

2.3 A SORS ÉS JELKÉP MŰFAJI KÓDJAI

A regény tartalomjegyzéke a „*Tartalommutató avagy a kalandok megközelítő felsorolása*” címet viseli és a 17-18. századi kóperegényekből ismertekhez hasonló összefoglaló alcímek olvashatók a *Sors és jelkép* fejezeteinek főcímeit követően is. A mű negyedik, „*Börtön és vár*” címet viselő fejezetét például a következő alcím vezeti be:

„Az idegen a hajnal leple alatt képzelete segítségével befurakodik a polgárházakba és a rendőrségre, találkozik a fegyőrökkel, feltámasztja Bethlen Gábort és végül elszenderül a mocskos szállodai szobában.”

²² U. o., 66.

²³ U.o., 167-168.

²⁴ U.o., 246.

Az utazási irodalom egyik régi hagyományához kapcsolódik, az elbeszélő azon állítása is, amely az utazásra a szabadság gyakorlásának egy eszközeként tekint, így az utazás elsődleges céljaként magát az utazást jelöli ki.²⁵ Az, hogy mindennek ellenére a megörökített utazás ütemezése és állomásai nagyfokú tudatosságról látszanak tanúskodni, már a mű háttérében álló történelmi tényeknek köszönhető: Méliusz ugyanis – mint erről maga is beszámol a *Sors és jelkép* második kiadásához csatolt *Késői visszapillantás* című utószóban – a Román Kommunista Párt megbízásából utazott Dél-Erdélybe, hogy felmérje az ottani magyar értelmiség hangulatáról és politikai érzelmeiről jelentést készítsen.

Jacques Derrida gyakran idézett megállapítása a műfajokban részesülő, ám nem stabilan odatartozó szövegekről különösen termékenynek bizonyul az útirajzok esetében.²⁶ Az útirajzirodalomhoz tartozó írásokat áttekintve ugyanis gyorsan nyilvánvalóvá válik, hogy heterogén műfaji jegyeket viselő szövegeket sorolnak a műveknek ebbe a körébe. Tim Youngs például úgy véli, az sem állapítható meg pontosan, hogy hol húzható meg a határ az utazási irodalom tágabb, több szövegcsoportot egyesítő fogalma és az irodalmi útirajz műfaja között.²⁷ Ahhoz azonban nem férhet kétség, hogy a műfaj sokszínűsége elsősorban az irodalmi útirajz különös peremhelyzetével magyarázható. Balajthy Ágnes is rámutat, hogy mindenekelőtt az autobiografikusként jellemezhető szövegtípusok (napló, emlékirat, önéletrajz) kódjai érhetők tetten az irodalmi útirajzokban.²⁸ Ugyanakkor az irodalmi útirajz sikere és emancipációja éppen a műfaj fenti tulajdonságainak következményének tekinthető.

Jan Borm az utazási irodalom terminológiáját vizsgáló tanulmányában az irodalmi útirajz legfontosabb ismertetőjegyeiként az egyes szám első személyben megszólaló elbeszélőt, az elsősorban nem fikciós jelleget, valamint a szerző, a főszereplő és a narrátor azonosságát feltételező olvasói előfeltevést állapítja meg.²⁹ A továbbiakban ezt az útirajz-definíciót elfogadva fogom vizsgálni Méliusz művét.

²⁵ U.o., 20.

²⁶ DERRIDA, Jacques, *The Law of Genre*, Critical Inquiry, 1980/1, 55-81.

²⁷ YOUNGS, Tim, *Travellers in Africa: British Travelogues 1850-1900*, 8, idézi BORM, Jan, *Defining Travel: Ont he Travel Book, Travel Writing and Terminology = Perspectives on Travel Writing*, szerk. HOOPER, Glenn, YOUNGS, Tim, Routledge, London, 2004, 13.

²⁸ BALAJTHY, Ágnes, „Egy eredendő máshol”. *Az utazás művészete a közelmúlt magyar irodalmában*, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2019, 15.

²⁹ BORM, 17.

A *Sors és jelkép*ben Méliusz többször is a „klasszikus” 18-19. századi utazási irodalom eszköztárához nyúl. Így tesz például, amikor felsorolja az egyes erdélyi városok gasztronómiai különlegességeit vagy felkeresi a nagyenyedi gőzfürdőt.³⁰

Méliusz útirajzának műfaji kódjairól szólva mindenképpen meg kell említenünk a bűnügyi regény vagy a kémregény műfaji jegyeit. Ilyen, a kémregények eszköztárából kölcsönzött elem a narrátor-főszereplő nyomában járó román titkosrendőr karaktere, akire a *Sors és jelkép* elbeszélője hol Rusuként, hol „a sörtehajú”-ként hivatkozik. A mű narrátora kezdetben passzív és ártatlan elszenvedője a hatalom a zaklatás határáig terjedő megfigyelésen keresztül megjelenő elnyomásának. Az utazás során azonban, mintegy a folyamatosan megtapasztalt bizalmatlanságra és elnyomásra adott reakcióként, a *Sors és jelkép* elbeszélője egyre kritikusabban értékeli az erdélyi városokban szerzett tapasztalatait, majd Nagyszeben utcáit járva már fel is vállalja szembenállását:

„Meg kell tanulni hőiesen hazudni – sugallja bennem a kém.”³¹

Borcsa János hívja fel a figyelmet Méliusz művének szociografikus vonásaira.³² A szociográfia műfaji jegyeivel különösen az útirajz a Bánságban és az Alsó-Marosmentén játszódó három fejezetében találkozhatunk, amelyekben a szerző az etnikailag különösen sokszínű tájegységek különböző nemzetiségeinek közelmúltját és jelenét, vagyis az egyes etnikumok a román Királyságban elfoglalt pozícióját tekinti át. Ide sorolható az az epizód is, amelyben az utazó Nagyenyeden a könyvtárba veszi be magát, hogy tudományos művek számadataiból olvassa ki a dél-erdélyi magyarság demográfiai jellemzőit.

Az útirajz narrátora többször is jelzi bizonytalanságát és rámutat a tanú szerepének betöltését lehetővé tevő képességek hiányára, Méliusz naplójában pedig azt olvashatjuk a *Sors és jelkép* lapjain önmagáról rajzolt portéról:

„Ez a 'magam' ugyanúgy azonos a valósággal, mint a napnak a lencsén átszűrt és sűrített sugara.”³³

Más szöveghelyeken azonban korábbi magatartására rációzva a lehető leghűségesebb vallomásra törekvő tanú szerepét veszi fel az elbeszélő:

³⁰ BURKE, Peter, *Útmutatás az utazástörténet számára*, Korall, 2006/11, 5-24.

³¹ MÉLIUSZ, 281.

³² BORCSA, 68-69.

³³ U.o., 65.

„A magamhoz s a valósághoz illő hűség arra kötelezne, hogy valljak álmaimról is (...)”³⁴

A mű nem fikciós jellegét kiemelő szerzői megoldásokat egyikeként értékelhetjük a dokumentumok beépítését is, ugyanis a *Sors és jelkép* szövegét betétszerű hosszabb idézetek tarkítják. Ilyen betétként tekinthetünk például Kacsó Sándor levelére, de a Bethlen Zsuzsanna 18. századi szakácskönyvéből származó részletre is.

A történeti vagy földrajzi témájú kitekintésként funkcionáló értekező jellegű betétek előfordulásának gyakoriságát, valamint a mozgósított dokumentumokat és számadatokat megvizsgálva kijelenthetjük, hogy Méliusz József művében a nem-fikciós jellegű szöveghelyek dominálnak, bár az elbeszélő többször is felhívja a figyelmet a tanúságtétel nehézségeire és nem hanyagolhatók el az olyan, a fikciólétesítés irányába tett törekvések sem, mint amilyen a román titkosrendőr felléptetése.

3 A SORS ÉS JELKÉP ÉS AZ ERDÉLYI UTAZÁSI IRODALOM HAGYOMÁNYA

Szirák Péter a magyar utazási irodalom történetét áttekintve azt állapítja meg, hogy a belföldi utazások inkább az önmagát megismerni, illetve megérteni vágyó individuum eszközeként szolgáltak, a hosszabb külföldi utak pedig a Magyarország és a magyar társadalom ártérkelését lehetővé tevő perspektívát biztosították.³⁵ Az előbbi csoporthoz tartozónak tekinthetjük a dolgozatomban vizsgált *Sors és jelképet* is, az utóbbi korpuszhoz pedig olyan műveket sorolhatunk, mint Szemere Bertalan *Utazás külföldön* című 1840-ben megjelent útinaplója vagy Kodolányi János 1937-es finnországi útirajza, a *Suomi, a csend országa*. Azonban a belföldi utazásokról szóló művek az önmegértés mellett egy további funkcióval is bírhattak, amelyet VADERNA GÁBOR úgy ír le:

„bizonyos kulturális világok sajátként bemutatása egy virtuális utazásra hívja az olvasót, s ilyenformán segít sajátta tenni valamit, mely már eleve az övé (vagy legalábbis az övének kellene lennie).”³⁶

³⁴ MÉLIUSZ, 194

³⁵ SZIRÁK, 2016, 44-45.

³⁶ VADERNA GÁBOR, *Élet és irodalom. Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*, Ráció, Budapest, 2013, 178.

A magyar útirajzhagyományban kitüntetett szerep jut Erdélynek. Egy többhónapos erdélyi utazás történetét beszéli el az első jelentős modern belföldi utat megörökítő útirajzként számontartott *Erdélyi levelek*, majd a Németh Ákos által a magyar nyelvű utazási irodalom első aranykoraként azonosított 1830-1840-es években is számos erdélyi útirajz született, de az érdeklődés nem csökkent a 19. század második felében sem. Hosszabb terjedelmű írásban számolt be erdélyi tartózkodásáról például Kazinczy Ferenc, Széchenyi István, Táncsics Mihály, Petőfi Sándor, Gyulai Pál, Jókai Mór, Eötvös József vagy éppen Déryné Széppataki Róza.³⁷

A két világháború között is kiemelt figyelemmel fordultak a magyar utazók Erdély és az erdélyi magyar kisebbség felé, majd Észak-Erdély 1940-ben történt visszacsatolása is valóságos „útirajz hullám” létrejöttét vonja maga után.³⁸ Az 1920 után keletkezett magyar utazási irodalom körébe sorolható szövegek – különösen pedig a Kárpát-medencén belül található helyszínekre kalauzoló írások – egyik közös jellemzőjének tekinthetünk, hogy – szakítva a 19. századi szövegek szokásával – törekednek a nemzeti diskurzus kettős idejének ábrázolására, vagyis egyszerre jelenítik meg az egynemű nemzeti történelem utóbb létrehozott vízióját és a mindennapi élet sokszor igencsak heterogén, a sémák alkalmazását megnehezítő vagy lehetetlenné tevő valóságát.³⁹

Az ebben az időszakban született művek közül kiemelkedik Németh László *Magyarok Romániában* című útirajza, amelyben a szerző 1935-ban többedmagával tett, regáti és erdélyi helyszíneket egyaránt érintő utazását dolgozza fel. Meg kell említeni két olyan, a két világháború közötti magyar útirajzirodalom körébe sorolható szöveget is, amelyek az 1940-es második bécsi döntés során visszacsatolt Észak-Erdély (újbóli) felkeresését dolgozzák fel. Mind a két mű – Cs. Szabó László *Erdélybenje* és Márai Sándor *Erdélyi emléke* – a szerzők 1940-es, közvetlenül a második bécsi döntést követő utazását beszéli el (mindkét esetben kiegészülve a szerzők korábban és később keletkezett, erdélyi témájú írásaival). Mind Cs. Szabó, mind Márai esetében rövid, nem egyszer a napisajtóban megjelentetett és a tudósítás funkcióit sem nélkülöző szövegekről beszélhetünk, ám a két szerző merőben eltérő pozícióból szólal meg: Cs. Szabó László fiatalkorának helyszíneire tér vissza, Márai azonban 1940 előtt nem járt Erdélyben, így ő nem korábbi személyes tapasztalataival, hanem a különféle

³⁷ *Hazai utazók Erdélyben*, Lepage Lajos Könyvkereskedés, Kolozsvár, 1941.

³⁸ BALAJTHY, 47.

³⁹ NÉMETH ÁKOS, „Vigasztalásul útnak indulunk...”. *A vándorévek nemzedéke és a két világháború közötti magyar útirajz-hagyomány*, 125.

ismereteiből felállított mentális Erdély-képpel veti össze az Észak-Erdélybe bevonuló magyar hadsereg nyomában haladó tudósítóként szerzett élményeit.

Németh László írása Cs. Szabóéval és Máraiéval ellentétben nem egy jól körülhatárolható történelmi jelentőségű eseménysorozathoz kötődik, azonban a Magyarok Romániában esetében is egy céltudatos utazó elbeszélésével állunk szemben. Németh ugyanis saját eszmei programjának, a kárpát-medencei kisépek együttműködését szorosabbra fűzni szándékozó „Duna-gondolat” megteremtésének egyik fázisaként tekint romániai utazására. Mint arra Szirák Péter és Németh Ákos is rámutattak, hogy az útirajz során Németh a kezdeti reményteli kijelentések után rendre az illúzióvesztés eseményéről ad számot⁴⁰, ugyanakkor a mű elbeszélője mindvégig következetesen rögzíti tapasztalatait és rendületlenül igyekszik elhelyezni azokat saját Kelet-Közép-Európa-képében.

A „nemzetek fölötti belátás”-t⁴¹ szorgalmazó elbeszélő az organikus paraszti kultúra továbbélésének nyomait kutatja, így kritikával illeti mind a Nyugat-Európához túlzott lelkesedéssel felzárkózni igyekvőket, mind a nacionalista „álrománság”-ot, utóbbit az „álmagyarság”-gal állítva párba és az 1896-os milleniumi ünnepségekhez hasonlítva.

Méliusz Józsefhez hasonlóan Németh is Brassó példáján keresztül közelíti meg a lokális, többszáz éves hagyományokra építő elit és a helyben is jelenlévő, történelmi léptekkel mérve újnak tekinthető hatalom kapcsolatának kérdését. A *Sors és jelképpel* rokonítja Németh művét a szerző a kisebbségben élő magyar közösségek felé forduló tekintete is: a Magyarok Romániában elbeszélője a romániai magyarok szereplehetőségeit vizsgálva három eltérő stratégiát különböztet meg.

Méliusz is említi a *Sors és jelkép* lapjain Németh László könyvét⁴² valamint az 1942-es kolozsvári könyvnapon számos, az anyaországból érkezett író részvételével megrendezett nagyszabású irodalmi estet.⁴³ A nagyenyedi könyvtárban ülve pedig a Kolozsvárra visszatérő Cs. Szabó László élménybeszámolójára bukkan és olvasmányélményén keresztül egy pillanat erejéig csatlakozik a közvetlenül a második bécsi döntés után keletkezett irodalmi útirajzok szerzőihez:

⁴⁰ NÉMETH, 133. és SZIRÁK, 2016, 78-81.

⁴¹ NÉMETH László, *Sorskérdések*, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1989, 339.

⁴² MÉLIUSZ, 366.

⁴³ U. o., 240.

„Cs. Szabót olvasom kolozsvári kalandozásáról, s mindent egyszerre ízlelek: múltat és jelent. Én, a bánási is ott vagyok azok között, akiknek Cs. Szabó ciceronéja a történelmet mutogatja, a dunántúli Illyésnek és Kereszturynak, s a kassai Márainak.”⁴⁴

Cs. Szabó írása valóban az elkötelezett kolozsvári lokálpatrióta képszerű és hatásos idegenvezetésének tekinthető, ugyanakkor a visszatért Erdélyről szóló szövegek egy része nem mentes az ellentmondásoktól.

A szerző kudarcosként értékeli a kiegyezés utáni nemzetiségi politikát és felhívja a figyelmet a második bécsi döntés által Magyarországnak ítélt terület egymillió román lakosára, valamint a román-magyar együttélés ezúttal ismét a magyar határokon belülré került problémájára. A határmódosításról szólva arra is rávilágít, hogy Dél- és Észak-Erdély különválasztása mind a három nagy erdélyi nemzetiség számára drámai következményeket tartogat:

„Egy országot s három népet csonkítottak meg. (...) Erdély egy és oszthatatlan a kalotaszegi magyarnak, a brassói szásznak s a hátszegi románoknak egyaránt.”⁴⁵

Ugyanakkor a szerző egy szöveghelyen egy francia szerzetest idéz, aki szerint a román „jóra való nép, de képtelen minden erényre”, majd siet hozzátenni: „Emberi méltóságom tiltja, hogy örüljek ennek a megsemmisítő véleménynek.”⁴⁶ A fentiekhez azonban hozzá kell tennünk, hogy a Cs. Szabó könyvében olvasható szövegekben a „magyar” kifejezés többször is a nemzetiségen túlmutató kategória megnevezéseként jelenik meg:

„Az örmény közmondásosan jó keresztény s magyar.”⁴⁷

Cs. Szabó felismeri és módszeresen rögzíti román nemzetállam narratívaalkotásának módjait és eszközeit, azonban míg a románokról szólva a tér birtokbavételének folyamatát komplexen vizsgálja, kitérve annak mind hatalmi-politikai, mind kulturális vonatkozásaira, addig az erdélyi magyar uralom tárgyalásakor már nem mindig bizonyul ennyire körültekintőnek az elbeszélő. Ezekben az esetekben nem annyira az egyidejűleg mindent felmérő, fürkészve elemző elbeszélői tekintet működéséről beszélhetünk, sokkal inkább a nemzeti diskurzus kettős idejének megtagasztalásáról az Erdélybe történő visszatérés eseményeinek egymásutániságán keresztül.

Az elbeszélő először a megkonstruált történelmi diskurzusnak válik megszemélyesítőjévé és egyúttal alakítójárá is. A második bécsi döntést a Kárpát-medence történelmének nagyszabású

⁴⁴ U. o., 242.

⁴⁵ CS. SZABÓ, 105-106.

⁴⁶ U. o., 114.

⁴⁷ U. o., 130.

eseményei között helyezi el, egy tréfa erejéig az újra Magyarországhoz csatolt Észak-Erdély még az anyaország újdonsült gyarmatként is felbukkan.⁴⁸ A régmúlt emlékein keresztül – és ezeknek az emlékeknek letéteményeseinként – jelennek meg az egyedi vonásokkal bíró kisebb terek is:

„Kilencszáz esztendeje született Szent László s miénk sírhelye, Várad. Ötszáz éve született Mátyás s hazatért bölcsőhelye, Kolozsvár. (...) Ez a nép mindenét eltékozolta, csak ősapáit nem.”⁴⁹

Nem sokkal később azonban a határmódosítás jóval kézzelfoghatóbb következményével találkozunk az elbeszélő: a Kolozsvártól mindössze hét kilométerre fekvő, ám az új határ román oldalán maradt Györgyfalváról érkezett menekültekkel. A menekültek között egykori györgyfalvi dadájának lányát kereső Cs. Szabó szavai a szerző korábban idézett gondolatai mellé helyezve jól érzékeltetik a nemzeti történelem víziója és a mindennapi élet performatív valóságának ambivalenciáját:

„*Szülőföld és nép* sokkal langyosabb érzés a magyarban, mint *haza*, s a magyarhoz közelebb áll az idegen, aki évszázadok óta a hazában lakik, mint a messze szakadt magyar. Beszélnek magyar birodalomról. Ez a szó legfeljebb egy-egy mulandó királyi tervre illik.”⁵⁰

Márai Sándor az Erdélyi emlék 1940-1942 között keletkezett szövegeiben az 1936-ban megjelent, a szerző nyugat-európai útjait feldolgozó *Napnyugati őrvjárat* című művében is megfigyelhető érzékenységgel fordul a nemzetnarratívák kérdése felé.⁵¹

Márai Sándor erdélyi témájú rövid szövegeiben az etnikai hovatartozás önmagában ritkán irányadó tulajdonság, azt rendszerint egy a térbeliséghez köthető jellemző árnyalja. Így például eltérő megítélés alá esnek a hangsúlyozottan regáti románok és a Bukarestben székelő központi román kormányzat és az Erdélyben élő románság.⁵²

Jóllehet – Cs. Szabóhoz hasonlóan – Márai is megszállásként értékeli az 1919 és 1940 között eltelt több, mint két évtizedet, azonban – a területet most felfedező utazó lelkes megállapításai mellett – sokkal inkább a régió, mint a magyarság képviselőjeként látszik megszólalni és az organikus fejlődésében „mesterségesen megállított” Kolozsvár sorsát és az emlékezet

⁴⁸ U. o., 114.

⁴⁹ U. o., 100.

⁵⁰ U. o., 107.

⁵¹ NÉMETH, 125.

⁵² MÁRAI Sándor, *Erdélyi emlék*, Helikon, Budapest, 2016. 79.

formálására tett kísérletek mögött sejtett „hazug történelmi szándék”-ot kéri számon a román kormányzaton.⁵³

Egy, közvetlenül a magyar csapatok Kolozsvárra történő bevonulásához kötődő epizódban azonban egy olyan eseményt örökít meg, amelyet egyszerre látszik motiválni a dicső múltnak otthont adó és a kevésbé fejlett, elhanyagolt, így az anyaországból érkezők „kárpótló” érdeklődésére joggal igényt tartó Erdély képe:

„Közlegények és szegény sarzsis vitézek ezrei igyekeztek a Ház elé, ahol Mátyás született. Mintha a nemzet önkéntelen és boldog tájékozódással, első lépteivel látogatóba menne egyik legnagyobb fiához. (...) senki nem vezeti ezeket az embereket, csak egy érzés, mely biztosan tájékoztat, s mélyen él a nemzet fiainak lelkében.”⁵⁴

3.1 KAZINCZY FERENC SZEREPE: UTAZÁSI IRODALOM AZ UTAZÁSI IRODALOMBAN

A *Sors és jelkép* utazója Cs. Szabó Lászlóhoz hasonlóan nem csupán belföldi, de kifejezetten otthonos úticélt választott magának, hiszen a műben elbeszélte háromhetes dél-erdélyi utazás során bejárt terület a legkevésbé sem ismeretlen vidék a szerző számára. Méliusz József hosszabb ideig élt és dolgozott Brassóban a *Brassói Lapok* munkatársaiként, így a *Sors és jelkép* Brassóban játszódó fejezeteinek nagyobb részét az elbeszélő legfontosabb brassói emlékeinek felidézése teszi ki, de a Nagyszebenbe érkező utazó is a helyi vendéglők jó ismerőjeként indul báránysültet keresni.

De a *Sors és jelkép* elbeszélője természetesen alapos előismeretekkel rendelkezik utazásának azokról az állomásairól is, amelyeket korábban még nem keresett fel. Ezek az előismeretek nem pusztán a narrátor barátaival folytatott beszélgetéseiből és történelmi, valamint irodalmi olvasmányaiból származnak. Az előbbieket ugyanis kiegészítik Erdéllyel foglalkozó és az utazási irodalom körébe sorolható művek is. A *Sors és jelkép* utazója természetesen forrásainak ez utóbbi csoportjával alakítja ki a legsokoldalúbb viszonyt.

Ezek közül a szövegek közül a legfontosabbnak kétségtávol Kazinczy Ferenc *Erdélyi Levelek* című, Kazinczy 1816-os erdélyi utazása során szerzett élményeiről beszámoló műve bizonyul. Hogy miért éppen Kazinczy művére esik a *Sors és jelkép* utazójának választása?

⁵³ U. o., 71. és 78-79

⁵⁴ U. o., 79.

„Mert ezt az új világot, Erdélyt, ő fedezte fel a magyar irodalomban modern szemmel és írói eszközökkel és elsőül...”⁵⁵

Kazinczy először előd, majd mint a *Sors és jelkép* utazója számára. Kezdetben a nyelvújítás vezéralakja még inkább úgy jelenik meg, mint a történelmi távlatteremtést biztosító auktor, aki fontos része annak a hagyománynak, amelyre az útirajzban szereplő dél-erdélyi értelmiségiek a kisebbségi magyar lét különböző szerepmoddelljeit építik. Ám ahogyan Méliusz művének főszereplője sorra megismeri az utazása során felkeresett magyar közösségeket és elbeszélget a négy dél-erdélyi város írástudóival, Kazinczy az előzmény alárendelt szerepe felől egyre inkább a kortársak által elfoglalt mellérendelt pozíció irányába mozdul el, ezzel együtt természetesen határozottabbá válik a két Dél-Erdélyben kóborló író között mutatkozó párhuzam is. Méliusz művének egy pontján a szó szoros értelmében is egymásra íródik a két utazás, amikor a *Sors és jelkép* narrátora egy pillanatra átadni látszik a szót Kazinczynak: „leend, írná Ferenc uram.”⁵⁶

Kazinczy tehát előbb az állandó útitárs pozícióját látszik betölteni, majd a mű utolsó szakaszában a „Holtából visszaszólított ciceróném”⁵⁷ megnevezést kiérdemelve idegenvezetővé lép elő. Azonban nem csak Kazinczy, de az őt megidéző utazó szerepe is megváltozni látszik. Míg korábban rendszerint Kazinczyt idézték meg, hogy fogódzót nyújtson a huszadik század irracionális eseményei között, addig az útirajz utolsó fejezetében fordított irányú mozgást tapasztalhatunk: az elbeszélő önmagát hasonlítja a 19. század első felének utazó íróihoz, akik „aufklärer barátaikkal ültek össze vidéki udvarházakban (...)”⁵⁸

Ez a fajta felvállalása azoknak az értékeknek, amelyeket az elbeszélő Kazinczy személyéhez köt, egyszerre következik a mű dokumentarista és a fikciólétesítés irányába mutató eszközeiből. Ha a kémregény korábban említett műfaji jegyeit szem előtt tartva Kazinczy alakját a *Sors és jelkép*ben, azt állapíthatjuk meg, hogy a nyelvújítás vezéralakja a világháború és a totalitárius diktatúrák által fenyegetett értékeket jelképezi, az ellenpólust képviselő „párja” pedig nem más, mint Rusu, a román állam titkosrendőre. Rusu és Kazinczy működése tehát egy olyan duális világ körvonalait rajzolják meg, amelyben a főszereplőnek, ha nem kíván a Rusu által

⁵⁵ MÉLIUSZ, 70-71.

⁵⁶ U.o., 69.

⁵⁷ U.o., 342

⁵⁸ U.o., 395.

megtestesített korrumpálódás útjára lépni, szükségszerűen az „írástudó őrző-védő pozícióját”⁵⁹ kell elfoglalnia.

3.2 VISZONY A SZOCIOGRÁFIÁVAL

A *Sors és jelkép* narrátora több alkalommal is utal a népi írók tevékenységére és az 1930-1940-es években működő, a szociográfiát egyik legfontosabb eszközeként használó falukutató mozgalomra. Méliusz útirajzában Németh Lászlót és Illyés Gyulát említi név szerint, utóbbi Ortutay Gyula és Kiss Lajos mellett a két világháború közötti magyar szociográfia egyik legjelesebb képviselője.

Azonban a falukutató, valamint az (irodalmi) szociográfia műfaja ezekben az évtizedekben nem csak Magyarországon, de a határon túli magyar közösségek, így például a felvidéki fiatalokat tömörítő Sarló mozgalom és az erdélyi magyar értelmiség különböző műhelyeinek körében is nagy népszerűsége tett szert, a *Korunk* oldalain például Kovács Katona Jenő és Böződi György falurajzai képviselték a falukutató mozgalmat.

A doktori értekezésében a két világháború közötti magyar útirajzirodalmat vizsgáló Németh Ákos mutat rá egyfajta szintetizáló szándékra, a „dokumentarizmust és példázatszerűséget egyesítő prózaformák” megteremtésére a vándorévek nemzedékének műveiben. Németh elsősorban „az emlékirodalom, az esszé, a szociográfia és az útirajz különböző változatai”-t azonosítja a fenti kettősség megteremtését lehetővé tevő műfajokként.⁶⁰

A *Sors és jelkép* narrátorának alapállása Németh László *Magyarok Romániában* című művének elbeszélői tekintetére emlékeztet, amelyet Szirák Péter úgy jellemez: „előképzettsége, szisztematikus regisztrációs hajlama és utópisztikusan célelvű szemlélete olyan hálót terít a látványra, amely alól nem igen van kibúvó.”⁶¹

4 A NAGYENYEDI BÖRTÖN ÉS A KISEBBSÉGI TAPASZTALAT TÉRBE ÍRÓDÁSA

⁵⁹ BORCSA, 66.

⁶⁰ NÉMETH, 48-49.

⁶¹ SZIRÁK, Péter, *Irodalmi utazások. Megértésteljesítmények a két világháború közötti irodalmi útirajzokban*, Irodalomtörténet, 2012/1, 28.

Ez az elemző-leíró pozíció, a látottak dekódolásának és azonosításának vágya teszi lehetővé a *Sors és jelkép* szociografikus vonásait megteremtő szöveghelyek létrejöttét. Méliusz azonban, bár gyakran él a műfaj eszközeivel, olykor mégis finom iróniával látszik szemlélni az irodalmi szociográfiákat. Ennek jeleként értelmezhető például a mű hetedik fejezetében található kaján megjegyzés, miszerint a szerzőt csak az tartja vissza attól, hogy „amint az mai íróhoz illendő volna” társadalomkutatást végezzen, hogy a nagyenyedi borkultúra feltérképezéséhez végig kéne kószolnia az összes pince tartalmát.⁶²

További fontos különbségként értékelhetjük azt is, hogy Méliusz útirajzának főszereplőjét azonban időről időre olyan élmények érik, amelyek kibillentik fenti pozíciójából, így kénytelen elismerni, hogy bizonyos tapasztalatai nem értelmezhetők korábban használt módszereivel. Ezekben az esetekben a narrátor rendszerint direkt módon is jelzi, képtelen interpretálni a nem is teljesen váratlanul elé táruló látványt. Így történik ez például a nagyenyedi börtön épületének megpillantásakor is:

„ha az előbb azt hihettem, hogy megtaláltam a kisváros lelkéhez a képzelet kulcsát, most megint elvesztettem, el kell némulnom, hátat kell fordítanom a szokványos képzettársításoknak, mert (...) az ismeretlen toppant elém.”⁶³

Majd nem sokkal később az utazó már azt állapítja meg:

„Tulajdonképpen tanácstalan vagyok, hiszen tudnom kellene, mi ez a kőkolosszus, de valahogy elutasítom magamtól értelmét és jelentését.”⁶⁴

Korántsem ez az egyetlen alkalom, amikor csütörtököt mond az elbeszélő módszere, ám a nagyenyedi börtönnél játszódó jelenetnek mind terjedelme, mind a kötet felépítésén belül elfoglalt pozíciója (szigorúan vett értelemben Nagyenyeden lép be az elbeszélő Dél-Erdély területére, hiszen az utazás kiindulópontjaként szolgáló Temesvár a Bánság, az útközben érintett Arad pedig a Partium része) kiemelt jelentőséget biztosít. Az elbeszélő először mint tapasztalatait rögzítő „hivatásos” utazó vall kudarcot, majd nem sokkal később már az egyszerű szubjektum néz végig a nagyenyedi börtönön, hogy merőben más módon adjon számot tapasztalatairól. A börtönnel történő találkozás élményéről beszámoló öt oldalt figyelmesen vizsgálva megfigyelhetjük, hogy az elbeszélő egyre passzívabbá válik, idővel az utazót egyre

⁶² MÉLIUSZ, 197-198.

⁶³ U.o., 108-109.

⁶⁴ U.o., 109.

gyakrabban a börtön váltja fel a mondatok alanyaként és így az ágencia is átvándorol az épülethez.

A jelenetnek azon a pontján, ahol az utazó korábbi tiltakozását, majd az azt követő kételkedést feladva kapitulálni kényszerül a látvány előtt, tetten érhetjük a pszichikai egyidejűség jelenségét is:

„átjár (...) ennek a kornak, napjainknak a lehelete, ez a kufsteini, a brünni és a szegedi és a váci börtönlevegő.”⁶⁵

Viktor Zmegac meghatározása szerint a pszichikai egyidejűség kialakulásakor olyan tudattartalmak kapcsolódnak össze, amelyek időben ugyan távol esnek egymástól, azonban egy, a temporalitástól eltérő elem mégis képes arra, hogy kapcsolatot teremtsen közöttük.⁶⁶ Ebben az esetben a börtön épülete, illetve intézménye válik egy olyan kapcsolódási ponttá, amely arra készíteti a magyarság kollektív képviselőjében fellépő elbeszélőt, hogy felismerje, egy már többször megismétlődött történelmi esemény tanújává válik.

Michel Foucault *Más terekről* című írásában a heterokronia fogalmát az „idő vágásai”-ként, azaz olyan eseményként azonosítja, „amikor az emberek valami abszolút törést szenvednek el a hagyományos idejükkel (...)”.⁶⁷ Ilyen eseményként értékelhetjük a határozott vagy határozatlan ideig tartó szabadságvesztést, a szabadságvesztés legismertebb intézményeként számontartott börtönt pedig a heterotópiák körébe sorolhatjuk.

A fent idézett megállapítást szorosan követi az utazó egy újabb észrevétele, amely a tér összefüggésében világít rá a börtön által betöltött különös szerepre. A jelenet során az elbeszélő kezdetben bérkocsin utazva közeledik a börtön fokozatosan láthatóvá váló épületéhez, majd elhalad mellette. A jelenet első felét végigkísérő közeledő mozgás során az utazó számára úgy tűnik, folyamatosan változnak a börtön arányai, így újra és újra át kell rajzolnia a börtönről alkotott képét, ezáltal jutva el az élményeit megörökíteni próbáló, a tanú szerepének kétségbeesetten megfelelni igyekvő utazó pozíciójából a bizonytalan és magára maradt szubjektuméba. A jelenet második, a börtön mellett történő elhaladást megörökítő részében az elbeszélő perspektívájából nézve az épület mérete és alakja már nem változik, hiszen állandósult a börtön és az utazó közti távolság, így az előbbi helyzetének statikussá kéne válnia.

⁶⁵ U.o., 112.

⁶⁶ ZMEGAC, Viktor, *Történeti regénypoétika = Az irodalom elméletei*, szerk. THOMKA, Beáta, Janus Pannonius Tudományegyetem – Jelenkor Kiadó, Pécs, 1996, 107.

⁶⁷ FOUCAULT, Michel, *Más terekről*, Exindex, 2004. 08. 08. <https://exindex.hu/hu/nem-tema/mas-terekrol-1967/>

Az épület mellett elhaladó utazó azonban mindennek éppen az ellenkezőjéről számol be. A *Sors és jelkép* főhőse által megtapasztalt esemény a Foucault által a heterotópiák egyik ismérveként meghatározott nyitó-záró rendszer működésére emlékeztet.

Az utazó ugyanis megváltozott érzékelésének köszönhetően a börtön falának közelében saját, a börtön falain kívüli helyzetének börtönszerűvé válásáról tudósít, majd ugyanezt állapítja meg életének több korábbi helyszínéről is, az ezekben a terekben töltött időt pedig rabságélményként azonosítja. Az utazó tehát paradox módon nem a távolból ismeri fel a börtön valódi kiterjedését, amikor erre a fizika szabályai szerint nagyobb esélye lenne, hanem az épület közvetlen közelébe érve, amikor helyzetéből adódóan a börtön legkisebb részét képes belátni. Ezzel egyidőben, mintegy alkalmazkodva a börtön által felvett különleges pozícióhoz, átalakul az is, ahogyan az utazó a látványhoz viszonyul:

„nem álom, hanem a jelek és sejtelmek ellenére is valóság; akként élet, hogy bizony nem emberi élet.”⁶⁸

A *Sors és jelkép* lapjain több példát is találhatunk arra, hogy a tér és az egyén viszonyának ábrázolása jelzi a szubjektum válságba jutását. Az elbeszélő ugyanis a mű egy korábbi pontján a kétségbeesett Iancu Avram és Varga Katalin helyzetét is úgy írja le:

„bennük és ezért körülöttük: megállt a világ.”⁶⁹

Az egyén és a környezet viszonya, illetve a kettő között működő kölcsönhatások ábrázolása azonban többnyire a szubjektum állapotának a térre történő kivetítésében vagy a szubjektumba betörő környezet megjelenítésében merül ki. A nagyenyedi börtön közelében játszódó jelenetben egy ennél bonyolultabb konstrukció látszik kibontakozni.

Jacques Derrida invaginációként határozza meg a belső és a külső egyik összetett kapcsolódásának jelenségét.⁷⁰ A francia filozófus a képzőművészetből ismert mise en abyme technikájához hasonlítva az eljárást, azt a folyamatot sorolja ide, amelynek során az önmagába hajló elbeszélés újra és újra felcseréli a külsőt és a belsőt. A börtön ezen sajátos jellegéből fakadhat, hogy míg az épület kezdetben az elbeszélő által a felfedezés, illetve a bejárás által magáévá tett város egy részeként jelenik meg, később azonban már olyan, voltaképpen meghatározhatatlan méretű térként, amely magában foglalja az egész várost.

⁶⁸ MÉLIUSZ, 111.

⁶⁹ U.o., 101.

⁷⁰ DERRIDA, 70.

5 A LOKÁLIS ÉS A NEMZETI NARRATÍVA ELLENTÉTÉTÉNEK MEGJELENÉSE A *SORS ÉS JELKÉP*BEN

A *Sors és jelkép*ben nagyenyedi börtönhöz hasonlóan specifikus, jól körülhatárolható terek mellett történelmileg sokszorosán rétegzett helyszínek bizonyulnak a nagyobb és összetettebb terek, a főszereplő által felkeresett városok is. Az utazás összes állomása történelmileg sokszorosán rétegzett helyszíneként jelenik meg, azonban a legtöbb településen Méliusz utazásának idejét többszáz évvel megelőző események kerülnek összehasonlításra egymással és az 1940-es évek történéseivel. Így például Nagyenyeden Kőrösi Csoma Sándor személye és a Nagyenyedi Református Kollégium aranykora kap kiemelt szerepet és Gyulafehérvár esetében is két, a huszadik századból nézve távoli korszak, a „császár építései által emelt”, „ormótlan” és „a humanista, a reneszánsz” Gyulafehérvár kerülnek szembe.⁷¹

A fentiekől eltérő módon Brassóban a közelmúlt és a jelen viszonya jut főszerephez. A *Sors és jelkép* utolsó fejezetében ugyanis az elbeszélő arról számol be, hogy hogyan változott meg a város Romániához csatolását követően a brassói románok egyik szokása. A bemutatott hagyomány, illetve annak átalakulása nem csak az aktuális hatalmi viszonyokat rögzíti, de azt is leképezi, hogyan épülnek ki és működnek ezek a hatalmi viszonyok egy etnikailag heterogén térben.

Ahhoz azonban, hogy megérthessük a *Sors és jelkép* vonatkozó részében elbeszélte események jelentőségét, röviden fel kell idéznünk Brassó felépítését és a négy történelmi városrész elhelyezkedését. A zömmel magyarok által lakott Bolonya „a város lábánál a barcasági síkság felé tágult”, a város román lakosságának otthont adó Bolgárszeg „a város fölötti hegykatlanban zárult össze”, a brassói szászok pedig túlnyomórészt a központi fekvésű városerőd és Óbrassó lakói voltak.⁷²

Az erdélyi város Bolgárszeg nevű negyedének férfi lakói az ortodox húsvét harmadnapján minden évben ünnepi felvonulást szerveznek, melyen népviseletbe öltözve, lóháton vesznek részt. 1919-ig a Katalin-kapunál véget ért a bolgárszegi férfiak útja, azóta azonban már a belváros közepén álló városháza megkerülése is a felvonulás részévé vált. Az elbeszélő felidézi azt is, miért nem léphetett be a bolgárszegi férfiak menete a falon belülre: egy legenda szerint

⁷¹ U.o., 91.

⁷² U.o., 381.

a szász patríciusok ezzel büntették meg a város román lakóit, amikor a bolgárszegiek tiltakoztak a szászok túlzott befolyása ellen. Azonban a bolgárszegi románok szokásáról szóló történet csattanószerű véget kap, amikor utóbb kiderül, hogy a felvonulás során használt lovakat 1919 után is a jómódú szász polgárok kölcsönözték.

A román nemzeti narratíva szempontjából vizsgálva a körmenet útvonalának megváltozása a nagy történelmi folyamatokkal összhangban a város szimbolikus meghódításaként, az egykori elnyomottak hatalomra kerüléseként értelmeződik. Azonban egészen másként élik meg mindezt a brassóiak. A bolgárszegiek sokkal inkább azt tapasztalják meg, hogy saját szokásuk alárendelődik a brassói terekbe kódolt többszáz éves szász hagyománynak. Az ő perspektívájukból vizsgálva a húsvéti lovas felvonulás nem a tér régen vágyott birtokbavételeként jelenik meg, hanem egy olyan eseménysorozatként, amelyben a számukra idegen tér ideiglenesen megnyílik ugyan, azonban annak belakására vagy meghódítására és ezáltal a korábban fennálló hierarchikus viszonyok lebontására, illetve átrendezésére nem nyílik lehetőség, hiszen a pillanatnyi időre megnyílt tér nem sokkal később ki is veti magából őket.

Azt állapíthatjuk tehát meg, hogy ahogyan a nagyenyedi börtönt, úgy Brassó városát is egyidejűleg jellemezhetjük a külső és a belső fogalmával. Hiszen a szász város 1919-1920-ban a Román Királyság határain belülre került, így annak részeként értelmeződik, ugyanakkor a bolgárszegi románok szokását bemutató anekdota arra világít rá, hogy a brassói lokális

ezáltal válhatnak képessé arra, hogy felülírják a nemzetállami logikát.

A fent ismertetett szöveghely azt írja le, ahogyan az a narratíva, amelyet Homi K. Bhabha a nemzet elbeszéléseként azonosít, megtörik a helyi emlékezet ellenállásán. Ahhoz, hogy felvázolhassuk azokat a nagyobb folyamatokat, amelyek a bolgárszegi románok történetén keresztül Brassóban is a felszínre törnek, mindenekelőtt azt kell rögzítenünk, hogy a lokális emlékezet működése a nemzeti narratíva kiépülésének irányából vizsgálva voltaképpen nem más, mint a szükséges felejtés hiánya.

Már Ernest Renan is arra hívta fel a figyelmet *Mi a nemzet?* című, számos példáját éppen a Kárpát-medencéből hozó írásában, hogy „A felejtés, mi több, a történelmi tévedés alapvető tényező egy nemzet kialakulásában (...)”.⁷³ A nemzetek születésében kulcsszerephez jutó felejtésnek különösen két területet kell érintenie. Egyrészt a nemzet elbeszélésének létrejöttét, vagyis a nemzet narratívájának mesterséges voltát, hiszen ennek ismeretében a nemzet fogalma

⁷³ RENAN, Ernest, *Mi a nemzet?* = Eszmék a politikában: a nacionalizmus, szerk. BRETTER, Zoltán, DEÁK, Ágnes, Tanulmány Kiadó, Pécs, 1995, 174.

nem hozhatná létre a társadalom „saját idővel és térrel rendelkező holisztikus reprezentatív vízióját”.⁷⁴ Szintén felejtésre van ítélve a nemzeti narratívákat megelőző, elsősorban a területiségen alapuló összetartozás-tudat, háttérbe szorítva ezáltal „a határokon belül élő nemzeti-etnikai kisebbségekkel való (...) sorsközösség tudatát”.⁷⁵

A *Sors és jelkép* utolsó fejezetében elbeszélte eseménysorozat ebbe a folyamatba illeszkedik. A bolgárszegi románok már elvégzik azokat az aktusokat, amelyeket a nemzet elbeszélése irányoz elő, azonban a brassói terek megszokott funkcióinak és a tereket a különböző etnikumokkal összekötő hagyományok ismerete miatt ezt még félszegen teszik. A *Sors és jelkép* utazója által megörökített jelenet önmagában szemlélve a sűrűn változó közép-európai hatalmi viszonyok történetének egy derűs epizódja. Ha azonban a bolgárszegi románok szokásának megváltozását a nemzeti narratíva által megkövetelt felejtés első lépéseként értékeljük és a mű narrátorával ellentétben nem egyszeri, hanem ismétlődő eseményként vizsgáljuk, a nemzet elbeszélését megelőzően is meglévő lokális identitáselemek háttérbe szorulásának egyik kárpát-medencei példáját fedezhetjük fel.

6 ÖSSZEGZÉS

A kutatásom irányát meghatározó elméleti keret, valamint a dolgozatomban vizsgált mű rövid bemutatása után Méliusz a dél-erdélyi útirajz közvetlen előzményének tekinthető *Város a ködben* című regényére tértem ki, rámutatva a két mű között mutatkozó hasonlóságokra és amellet érveltem, hogy a David Harvey által tér-idő sűrűsödésként definiált jelenség mind a *Város a ködben*, mind a *Sors és jelkép* esetében szövegszervező jelentőségre tesz szert.

A *Sors és jelkép* műfaji kódjait vizsgálva az 1946-ban megjelent útirajz műfaji jegyeinek sokszínűségére kíséreltem meg rámutatni, majd a *Sors és jelkép* és a magyar útirajzhagyomány viszonyát vizsgálva előbb Erdély a magyar utazási irodalom történetében elfoglalt szerepét tekintettem át és a Méliusz művéhez időben közel a két világháború között, illetve a második bécsi döntést követően született írásokat – Németh László, Cs. Szabó László és Márai Sándor szövegeit – vizsgáltam meg részletesebben, hogy így világítsam meg a Méliusz művében tematizált kérdések és az irodalmi útirajz műfajának korabeli kapcsolatát. Ezt követően a

⁷⁴ NÉMETH, 123.

⁷⁵ U. o. 124.

műben többször is felbukkanó Kazinczy Ferenc alakjára tértem ki a magyar irodalmi hagyománnyal folytatott párbeszéd és a fikciólétesítés szerzői eljárásait vizsgálva.

Különösen figyelemreméltó Méliusz könyvének és az 1930-1940-es évek egyik népszerű műfajának, az irodalmi szociográfiának kapcsolata. A szociografikusként jellemezhető, leíró jelíró jellegű betétek elbeszélői tekintetének vizsgálata azokhoz a szöveghelyekhez vezetett tovább, amelyeken a narrátor az elé táruló látvány interpretálhatóságának problémájával kénytelen szembenézni. A nagyenyedi börtön közelében játszódó jelenetet elemezve az elbeszélő mentális állapota és térérzékelése között mutatkozó összefüggéseket kíséreltem meg feltárni. Michel Foucault heterotópiákról és Jacques Derrida az invaginációról alkotott elméleteit segítségül hívva írtam le a börtön által elfoglalt egyedi, a külső és a belső folyamatos felcserélésével létrejövő pozícióját.

A *Sors és jelkép* utolsó, Brassóban játszódó fejezetének egy szöveghelyét elemezve a lokális emlékezet és a nemzetállam narratívája között mutatkozó ellentét szövegbeli megjelenését vizsgáltam meg. Ezen elemzésem során arra kíséreltem meg felhívni a figyelmet, hogy az, hogy a fent említett két egymással szemben álló narratíva a *Sors és jelkép*ben megörökített jelenetben egyidejűleg van jelen, annak a folyamatnak a megindulását jelzi, amely rendszerint az előbbi háttérbe szorulásával és az utóbbi dominánssá válásával végződik.

A két világháború közötti, erdélyi utazást feldolgozó magyar irodalmi útirajzok körébe számos tekintetben különböző tulajdonsággal bíró szöveg csoportját soroljuk. Az egyes útirajzok történelem- és Erdély-képe között mutatkozó eltéréseket jól szemlélteti az a változatosság, amely a 18. századi parasztfelkelő, Horea alakjának szerepeltetését jellemzi. Horea Cs. Szabó egy írásában egyszerű rablóvezérként, az erőszakos, destruktív román egyik kiemelt példaként bukkan fel, Németh László a parasztfelkelés vezetőjét a magyarországi történelemoktatás, illetve emlékezet működésének ábrázolásakor idézi fel, a *Sors és jelkép* elbeszélője pedig Horea tettei közül a központi hatalommal történő szembeszegülését emeli ki.

A *Sors és jelkép*et bizonyos tekintetben mégis jól elkülöníthetőnek látom a többi, a korszakban keletkezett azonos műfajú szövegtől. Világszerte megfigyelhető, hogy különböző területek kiemelt jelentőséggel bírnak egy-egy nemzeti kultúra és ezáltal az irodalom számára is.⁷⁶ Méliusz József „regényes útirajz”-ának egyik legfontosabb erényének azt látom, hogy a mű heterogén közösségek performatív valóságának megjelenítésére vállalkozik, így, mivel nem egy

⁷⁶ LAACHIR, Karima – MARZAGORA, Sara – ORSINI, Francesca, *Significant Geographies*, Journal of World Literature, 2018/3, 297-303.

távoli közösség és egy imaginárius tér kapcsolatát képviseli, lehetősége nyílik a történetek az utazó valamelyest mindig távolságot teremtő szemszögéből is „alulnézetből” történő elbeszélésére.

Méliusz sajátos, a második bécsi döntés után is Romániában maradt szórványmagyarság körében kijelölhető pozíciója mellett mindehhez hozzájárulhatott a szerző a megszokottól talán eltérőként jellemezhető történelemszemlélete is. A Osztrák-Magyar Monarchia fennállása során létrejött, Magyarország gyakorlat ugyan jóval túlélte a dualista államot, azonban a Monarchiát mind a *Város a ködben*, mind a *Sors és jelkép* lapjain – a dolgozatomban említett további útirajzok szerzőitől eltérően – negatívan értékelő Méliusz esetében ez a hatás is csak kevésbé érvényesülhetett.

Ennek a vállalkozásnak eszközeiként értelmezhetjük az erdélyi irodalmi hagyománnyal kezdeményezett párbeszédet, a hatalmi-politikai erőszaktétellel együtt járó kulturális erőszaktétel felismerését és következetes ábrázolását, valamint az utólag megkonstruált narratívák pontos leírását és elutasítását is.

7 HIVATKOZOTT IRODALOM:

- ABLONCZY Balázs, *A visszatért Erdély 1940-1944*, Jaffa Kiadó, Budapest, 2015
- BALAJTHY Ágnes, „Egy eredendő máshol”. *Az utazás művészete a közelmúlt magyar irodalmában*, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2019.
- BALOGH Magdolna, *Postcolonial Europe? Essays on Post-Communist Literatures and Cultures* (könyvismertető), Helikon, 2019/3, 421-423.
- BHABHA, Homi K., *Diszemináció. A modern nemzet ideje, története és határai = Narratívák 3: A kultúra narratívái*, szerk. N. KOVÁCS, Tímea, THOMKA, Beáta, Kijárat, Budapest, 1999, 85-118.
- BORCSA János, *Méliusz József*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest-Kolozsvár, 2001.
- BORM, Jan, *Defining Travel: Ont the Travel Book, Travel Writing and Terminology = Perspectives on Travel Writing*, szerk. HOOPER, Glenn, YOUNGS, Tim, Routledge, London, 2004, 13-26.
- BURKE, Peter, *Útmutatás az utazástörténet számára*, Korall, 2006/11, 5-24.
- CS. SZABÓ László, *Erdélyben*, Magvető, Budapest, 1993.
- DELEUZE, Gilles - GUATTARI, Félix, *Kafka. A kisebbségi*, Quadmon, Budapest, 2009.
- DERRIDA, Jacques, *The Law of Genre*, Critical Inquiry, 1980/1, 55-81.
- FARKAS-WELLMANN, Endre, *A transzilvanizmus ködszurkálója. irodalomért Gelu Păteanu életművének jelentősége a kortárs román és a romániai magyar irodalmi interakcióban*, Doktori értekezés, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2022.
- FOUCAULT, Michel, *Más terekről*, Exindex, 2004. 08. 08. <https://exindex.hu/hu/nem-tema/mas-terekrol-1967/>
- HARVEY, David, *A kapitalizmus: a fragmentálódás üzeme*, Fordulat, 2009/7, 108-115.
- LAACHIR, Karima – MARZAGORA, Sara – ORSINI, Francesca, *Significant Geographies*, Journal of World Literature, 2018/3, 290-310.
- MÁRAI Sándor, *Erdélyi emlék*, Helikon, Budapest, 2016.
- MÉLIUSZ József, *Sors és jelkép: avagy egy erdélyi utazás regénye ezerkilencszáznegyvenháromban tizenkét fejezetben elbeszélve*, Kriterion, Bukarest, 1973.
- Hazai utazók Erdélyben*, bev. MOLTER Károly, Lepage Lajos Könyvkereskedés, Kolozsvár, 1941.
- NÉMETH Ákos, „Vigasztalásul útnak indulunk...”. *A vándorévek nemzedéke és a két világháború közötti magyar útirajz-hagyomány*, Doktori értekezés: <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/14763/nemeth-akos-phd-2005.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

NÉMETH László, *Sorskérdések*, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1989.

ORCSIK Roland, *Kentaur-irodalom. Az Új-Symposion anyanyelvi idegenségéről*, Híd, 2006/6-7, 55-64.

PAPP, Ágnes Klára, *A csirkepaprikás-elmélettől a töltöttkáposzta-modellig. A kisebbségi irodalom újraértelmezési lehetőségei a posztkoloniális kritika tükrében*, Bárka, 2010/3, 67-73.

RENAN, Ernest, *Mi a nemzet?* = Eszmék a politikában: a nacionalizmus, szerk. BRETTTER, Zoltán, DEÁK, Ágnes, Tanulmány Kiadó, Pécs, 1995, 171-187.

RÉTI Zsófia, *Többszörösen gyarmatosított idő, avagy lehet-e a határon túli magyar irodalomnak posztkoloniális elmélete?* = In memoriam Görömbei András, szerk. BARANYAI Norbert, IMRE László, TAKÁCS Miklós, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015, 368-374.

SCHEIBNER Tamás, *Posztkoloniális korszak vagy posztkoloniális Kelet- és Közép-Európa? Hozzászólás egy elképzeléshez*. 2000. Irodalmi és Társadalmi havi lap, 2008/9, 23-28.

SCHEIN Gábor, *A dehumanizáló gyarmati nyelv és a Sinistra körzet*, 2000. Irodalmi és Társadalmi havi lap, 2019/7, 69-79.

SZIRÁK Péter, *Irodalmi utazások. Megértésteljesítmények a két világháború közötti irodalmi útirajzokban*, Irodalomtörténet, 2012/1, 27-32.

SZIRÁK Péter, *Ki említ megérkezést?*, Ráció, Budapest, 2016.

TODOROVA, Maria, *Ahogy a Balkánt elképzelik – utóhang egy könyvhöz*, Magyar Lettre Internationale, 2001/1, 74-77.

VADERNA Gábor, *Élet és irodalom. Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*, Ráció, Budapest, 2013.

VALLASEK Júlia, *Város a kód terében. Méliusz József regényének térképzeteiről*, Korunk, 2020/12, 54-60.

ZMEGAC, Viktor, *Történeti regénypoétika = Az irodalom elméletei*, szerk. THOMKA, Beáta, Janus Pannonius Tudományegyetem – Jelenkor Kiadó, Pécs, 1996, 99-171.